

شرق شناسی و مهدویت در برخی دایره المعارف های بزرگ

پدیدآورده (ها) : سلیمانی، خدامراد؛ سعادت، حمید
فلسفه و کلام :: پژوهش های مهدوی :: تابستان 1392 - شماره 5
از 131 تا 154
آدرس ثابت : <http://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1002922>

دانلود شده توسط : عضو مؤسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان
تاریخ دانلود : 17/02/1396

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و برگرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه [قوانین و مقررات](#) استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

پایگاه مجلات تخصصی نور

فصلنامه علمی-تخصصی پژوهش‌های مهدوی
سال دوم، شماره ۵، تابستان ۱۳۹۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۶/۳
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۷/۱۳

شرق‌شناسی و مهدویت در برخی دایرةالمعارف‌های بزرگ

خدامراد سلیمیان*

حمید سعادت**

چکیده

مباحث مریبوط به مهدی موعود همواره مورد توجه اندیشمندان بوده و از جهات گوناگون بررسی شده است. به موازات تلاش ارزشمندان مسلمان در تبیین صحیح آموزه‌های مهدوی، اسلام‌شناسان غربی نیز از این موضوع غافل نمانده و درباره این باور اصیل اسلامی به اظهار نظر پرداخته‌اند. بیشتر دیدگاه‌های مستشرقان و مهدی پژوهان غربی، خواسته یا ناخواسته، از حقیقت مهدویت فاصله گرفته است که این امر، همت دوچندان مدافعان حريم امامت و مهدویت را در پاسخ‌گویی به شباهات مطرح شده طلب می‌کند. اما با وجود تلاش‌های انجام شده، روند نقد و بررسی مقالات و نوشته‌های اندیشمندان غربی، به ویژه آن‌چه در دایرةالمعارف‌های معتبر آمده، به کندی صورت پذیرفته است. نوشتار پیش رو، گام کوچکی در مسیر آشنایی با کلیاتی در این باره است.

وازگان کلیدی

مهدویت، مستشرقان، شرق‌شناسی، شرق‌شناسان، دایرةالمعارف‌های غربی.

* استادیار و عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی قم (نویسنده مسئول). (kh.salimian@yahoo.com)
** کارشناس ارشد مهدویت.

مقدمه: شرق‌شناسی و اسلام‌شناسان غربی

امروزه شرق‌شناسی از دیدگاه اندیشمندان و پژوهش‌گران غربی - به عنوان بحثی نوپدید - یکی از عرصه‌های بر جسته پژوهشی به شمار می‌آید. این گستره، دین، آداب و رسوم، فرهنگ و تمدن مردم شرقی را دربر می‌گیرد و گاه با اندکی تسامح در مفهوم، به اسلام و تاریخ آن محدود می‌شود. از این‌رو به اسلام‌شناسان غربی، مستشرق یا شرق‌شناس نیز می‌گویند.^۱

برخی براین باورند که بر جسته‌ترین انگیزهٔ مستشرقان در اهتمام به بررسی‌های شرق‌شناسانه، نخست جنبهٔ دینی داشته و سپس جنبهٔ سیاسی، اقتصادی و استعماری پیدا کرده است.^۲ در این میان، جذابیت‌های ویژهٔ اسلام و انگیزه‌های گوناگون شرق‌شناسان، آنان را برآن داشته تا نسبت به اسلام و موضوعات مربوط به آن، توجه بیشتری نشان دهند.

با توجه به آن‌چه به اختصار بیان شد، اسلام‌شناسان غربی را می‌توان به سه گروه تقسیم کرد:

۱. گروهی که به مفهوم دقیق کلمه، شرق‌شناسند؛ یعنی آن گروه از اندیشمندان غربی غیرمسلمان که در مورد باورها، اندیشه‌ها، تمدن و فرهنگ شرقی پژوهش می‌کنند.

۲. گروهی از اندیشمندان غربی همچون «رنه گنون» و «مارتین لینگر» که پس از پژوهش دربارهٔ اسلام، مسلمان شده و آثاری را در این باره از خود بر جای گذاشته‌اند.

۳. اندیشمندان مسلمان که در اصل شرقی هستند، اما زندگی خود را در غرب سپری کرده، در مراکز علمی به پژوهش، بررسی و تدریس دربارهٔ تمدن و فرهنگ شرقی پرداخته‌اند؛ به گونه‌ای که در دهه‌های گذشته، بیشتر نویسنده‌گان و پژوهش‌گران دایرةالمعارف‌ها و دانشنامه‌ها و نیز مدرّسان مراکز دانشگاهی دربارهٔ اسلام و تمدن شرقی، از این گروه هستند. «جامس حسین»، «ساشادینا» و «حامد الگار» از این دسته افرادند که اگرچه آنان را نمی‌توان از مصاديق واقعی مستشرقان دانست، اما به سبب زندگی متمادی در فرهنگ غرب و آشنایی با روش و نگرش آنان به موضوع‌های گوناگون، ویژگی افراد بومی را پیدا کرده‌اند.^۳

به نظر می‌رسد این نوع تفکیک میان اسلام‌شناسان غربی، تصویر بهتری از خاستگاه اندیشه‌های آنان دربارهٔ آموزه‌های اسلامی ارائه خواهد داد. بررسی محتواهای نوشته‌ها و تحلیل‌های شرق‌شناسان دربارهٔ رویدادهای اسلام و مسلمانان - به ویژه شیعیان - انگاره و نظام فکری - تحلیلی آنان و شاخصه‌های آن را روشن خواهد ساخت.^۴ طبیعی است که نظام فکری -

- تحلیلی حاکم بر اندیشه‌این دین پژوهان نیز متأثر از محیط پیرامون آن‌ها خواهد بود. همین عامل باعث شده آن دسته از اسلام‌شناسان غربی که اصالتاً شرقی و مسلمان هستند اما سال‌ها در محافل علمی غرب حضور داشته‌اند، از لحاظ روش تحقیق در موضوع‌های اسلامی، به دو دستهٔ دیگر نزدیک شوند. از این‌رو معمولاً تخصص‌گرایی، دقت نظر، روش‌مندی، انسجام و پی‌گیری، از ویژگی‌های علمی مشترک میان هرسه دسته از اسلام‌شناسان یادشده است.

۱. زمینه‌شناسی ورود اسلام‌شناسان غربی به موضوع مهدویت

اگرچه اسلام‌شناسان غربی به طور عموم به برخی مباحث مهدویت پرداخته‌اند، اما هرگز به طور کامل با یک انگیزه وارد این عرصه نشده‌اند و زمینه‌ها و انگیزه‌های گوناگونی در ورود آن‌ها به این عرصه نقش داشته است که برخی از این قرارند:

الف) جذابیت‌های فرهنگ و تمدن اسلامی

جذابیت‌های تمدن اسلامی در مجموعهٔ تمدنی مشرق‌زمین، به اندازه‌ای بوده است که مستشرقان ورود به آن را به طور جدی در برنامه‌های تحقیقاتی خود قرار داده‌اند. البته در این ورود، جایگاه موضوع‌هایی چون فلسفه اسلامی، کلام، تاریخ اسلام، عرفان اسلامی، قرآن‌پژوهی، حدیث، ملل و نحل و دیگر علوم مربوط به تمدن اسلامی تأثیر شگرفی داشته است.

ب) اهداف استعماری و تبیه‌ی

در میان کسانی که با انگیزه‌های سالم پا به این عرصه نهادند، کسانی بوده‌اند که با اهداف تبیه‌ی و استعماری به این میدان آمده‌اند که پی‌آمد آثار آن‌ها، ضربه به اسلام و ایجاد تفرقه در میان امت اسلامی بوده است. این شرق‌شناسان برای خاورشناسی، بیشتر به سوی مؤسسات و بنیادهایی با عنوانی علمی و بشروعستانه گسیل می‌شدند و به طور عمده وابسته به گرایش‌های ضد اسلامی بودند.

«همیلتون گیب» - شرق‌شناس برجسته - دربارهٔ برخی از خاورشناسان، براین باور است که بعضی از آنان گاه خود را در موضع برتر می‌دیدند و با این تصور که تمدن و مذهب‌شان برتر از تمدن شرقیان است، دربارهٔ تمدن و فرهنگ اسلامی قضاوت‌های نادرست و ضعیفی ارائه می‌دادند.^۵

ج) نگاه اندیشمندانه به آموزه‌های اسلامی

برخلاف دیدگاه کسانی که شرق‌شناسی را به طور کلی، و تلاش اسلام‌شناسانهٔ غربیان را به طور خاص، یک حرکت حساب‌شده استعماری و مایهٔ تضعیف دین می‌دانند، گروهی دیگر بر این باورند که توجه غرب به تمدن شرق و به‌ویژه تمدن اسلامی و در پی آن، آموزه‌های اسلامی، نتیجهٔ نگاهی علمی و تحقیقی است که بر اهداف استعماری تقدیم داشته است؛ هرچند استعمار در دوره‌هایی از آن بهره‌برداری کرده است.

اسلام‌شناسان غربی - چه آن‌ها که به صورت تحقیقی و عالمانه به اسلام پرداخته‌اند یا آن‌ها که مغضبانه در این وادی وارد شده‌اند - به مباحث کلامی و تاریخی، به‌ویژه موضوعات مورد اختلاف فرقه‌های اسلامی توجهی ویژه داشته‌اند. در برخی زمان‌ها شرایط خاص، سبب می‌شد توجه به اسلام و تشیع به صورت جدی تر در دستور کار آن‌ها قرار گیرد.

برخی صاحب‌نظران برآنند که غربیان در زمان جنگ‌های صلیبی (قرن پنجم هجری) با مکتب تشیع آشنا شدند و به بررسی آن پرداختند و در دورهٔ صفویه به شکل ویژه‌ای به مطالعه درباره آن روی آوردند. آشنایی غربیان با شیعیان ایران و دیگر مناطق و پدید آمدن کتاب‌ها و سفرنامه‌های فراوان دربارهٔ تشیع، افزایش نوشته‌های غربیان در این باره را به دنبال آورد. این نوشته‌ها به آرامی به آثار و اسناد مهمی در تاریخ تشیع و تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی شیعیان بدل شد. اگرچه این مطالعات به مسائل مهم و درخوری می‌پردازند، کاستی‌های فراوانی نیز دارند و از شیعه و روحانیان آن تصویری واقعی و درست ترسیم نمی‌کنند. این کمبود در نوشته‌های پیشین غربیان بیشتر است.^۶

د) توجه به نهضت‌های اصلاح‌طلبانه اسلامی

در دو قرن گذشته، با توجه به برخی رخدادها و وقایع پیش‌آمده در سرزمین‌های اسلامی، همچون ادعای بعضی از مدعیان دروغین مهدویت در سرزمین‌های اسلامی و به وجود آمدن مذاهی مانند کیسانیه، اسماعیلیه، شیخیه، باییت و بھاییت، برخی از اندیشمندان غربی بر موضوع مهدویت تکیه کرده و دربارهٔ نگرش مسلمانان و متون اسلامی پیرامون مهدویت سخن گفته‌اند. هم‌زمانی برخی مستشرقان مانند گلدزیهر، دارمستر، ادوارد براون، فان فلوتن و... با برخی از جریان‌های مدعی مهدویت، در علاقه‌مندی بیشتر آن‌ها به این مباحث نقش داشته است. در هر صورت، موضوع مهدویت به عنوان یک اصل پذیرفته شده در میان فرقه‌های اسلامی، در فراز و نشیب تاریخ، مورد توجه و حتی سوء استفاده قرار گرفته و گاهی این حرکات با

انگیزه‌های استعماری همراه شده و توجه ویژه اسلام‌شناسان غربی را برانگیخته است و سبب شده درباره مباحث مهدویت و مفاهیم مربوط به آن به بحث و گفت‌وگو پردازند و در این راستا مسائل متعددی را مطرح کنند.

ه) نگاه کلان به موضوع منجی و جامعه آرمانی

بحث مهدویت - که در آموزه‌های اسلامی جایگاهی برجسته و ویژه دارد - در نگاهی کلی و به صورت بین‌الادیانی نیز مورد توجه قرار گرفته است. در همه ادیان ابراهیمی و غیر ابراهیمی (سامی و غیرسامی) این باور در شکل‌ها و گونه‌های گوناگون پدید آمده است و همه مذاهب، آرمان نهایی جوامع بشری را ظهور و تجلی شخصیت آسمانی و یک منجی دینی می‌دانند. بر پایه این باور دینی، بسیاری از دین‌پژوهان غربی ذیل عناوینی همچون منجی‌گرایی، بازگشت مسیح، هزاره‌گرایی، نجات، رستگاری، پایان تاریخ، آینده‌پژوهی و مانند آن، به این موضوع پرداخته‌اند و درباره نگرش ادیان به این موضوع، کتاب‌ها و مقالات فراوانی نگاشته‌اند.^۷

افزون بر اسلام‌شناسان غربی - که موضوع مهدویت را در پی مباحث کلی منجی‌گرایی و آینده‌پژوهی و... دنبال کرده‌اند - و همچنین دین‌پژوهانی که به طور ویژه به موضوع مهدویت در اسلام توجه کرده‌اند، می‌توان از دسته سومی نیز نام برد که مباحث و نظریات آنان می‌تواند به پریارشدن مباحث مهدویت بیفزاید. این دسته از اندیشمندان، فیلسوفان اجتماعی و جامعه‌شناسان یا اندیشمندان فلسفه سیاسی هستند که به طور لزوم درباره مباحث کلامی و دینی - از جمله مبحث مهدویت یا منجی‌گرایی - بحث نکرده‌اند، اما به فراخور موضوعات تخصصی خویش به گونه‌ای به مباحث مربوط به مهدویت و منجی‌گرایی پرداخته‌اند.

۲. روش‌شناسی دین‌پژوهان غربی

آن‌چه به اختصار گذشت، در تعریف اسلام‌شناسان غربی و زمینه‌های کلی ورود آنان به مباحث اسلامی، به ویژه موضوع مهدویت بود. اما نکته مهم در پی این بحث، این است که «روش‌شناسی» شرق‌شناسان در شناخت شرق چه بوده که این نتایج را به همراه داشته است و چرا میان شرق‌شناسان در نگاه به شرق، این همه ناهمگونی و ناهمانگی پدید آمده است؟ به طوری که گاه برخی از این نگاه‌ها موافق با فرهنگ شرقیان و برخی دیگر مخالف با نگرش آنان است؛ از این‌رو بجاست به روش‌شناسی شرق‌شناسی، اهتمام و توجهی ویژه شود و مشخص شود که چرا برخی از شرق‌شناسان مدعی ناتوانی مردم مشرق‌زمین در شناسایی خود هستند و بر

این باورند که این امر باید توسط غربیان صورت پذیرد.

امروزه روش‌های علمی-پژوهشی گوناگون، به عنوان ابزاری مناسب برای تحقیق در رشته‌های گوناگون پدید آمده است؛ روش‌هایی همانند روش عقلی و تحلیلی، نقلی و تاریخی، نقلی و وحیانی، تجربی و علمی و روش شهودی و عرفانی^۱ که گزینش روش مناسب با هر موضوع برای نتیجه‌گیری مطلوب و درک بهتر آن می‌تواند کمکی شایان باشد. بدیهی است برای تحلیل و بررسی آرای اسلام‌شناسان غربی لازم است روش پژوهشی آن‌ها نیز مشخص گردد؛ زیرا نوع روش، زاویه نگرش را تغییر می‌دهد. در هر حال، آثار خاورشناسان و اندیشه‌های مطرح شده در نوشه‌های آنان، مرجع تحقیقی نو برای بسیاری از پژوهش‌گران به شمار می‌رود و پژوهش‌های برخوردار از چنین استنادها، نزد اندیشمندان و محققان، ارزش علمی بیشتری دارند. از این‌رو، ارزیابی و نقد این آثار یکی از بایسته‌های پژوهشی کشور است که زمینه را برای عرضه سختان درست و منصفانه درباره اسلام و تشیع فراهم می‌کند.

شیوه خاورشناسان در برخورد با مؤلفه‌ها و بینادهای اعتقادی مسلمانان و به‌ویژه شیعیان

به دو دسته تقسیم می‌شود:

الف) روش تاریخی‌نگری: خاورشناسان با این روش می‌کوشند مؤلفه‌های اعتقادی شیعه را با توجه به ریشه‌ها و تحول‌های تاریخی بررسی کنند؛ زیرا این مؤلفه‌های اعتقادی، همانند امامت و مهدویت، در بستری از رویدادهای تاریخی پدید آمده‌اند. شیوه بیشتر دین پژوهان پیش از قرن بیستم تا آغاز آن، مانند «فان فلوتون»، «دارمستر»، «گلدزیهر» و... چنین بوده و هنوز هم وجود دارد.

ب) روش پدیدارشناسی: با این روش، به بیان و توصیف آموزه‌های شیعه می‌پردازند و کارکردها و تأثیرات آموزه‌ها را در درون نظام و سیستم اعتقادی و فکری شیعه بررسی می‌کنند. روش افرادی مانند «هانری کربن» و «آنہ ماری شیمل» این گونه است.^۲

تأثیرات نگرش فردی بر نوع پژوهش

در برخی موارد در نقد و بررسی آثار اسلام‌شناسان غربی، آن‌چنان که بایسته است دقت نشده و معمولاً با عنوان کلی آرای دین پژوهان غربی، به اظهار نظر درباره اندیشه‌های آنان پرداخته‌اند؛ اما - چنان‌که پیش از این اشاره شد - اسلام‌شناسان غربی‌الزاماً همگی اصالت غربی و غیر اسلامی ندارند. بر این پایه، تأثیر این گوناگونی را در چگونگی نگرش آن‌ها نمی‌توان نادیده انگاشت. زمانی یک دین پژوه غربی غیر مسلمان با نگاهی کاملاً بیرونی، یک مطلب

مهم دینی را به بوته نقد و بررسی می‌گذارد و گاهی یک دین پژوه غربی مسلمان، با اصالت شرقی به چنین کاری اقدام می‌کند. به نظر می‌رسد روح حاکم بر مطالب و نظریات آن دو یکسان نباشد. این دسته از اندیشمندان شرقی به سبب تعلق خاطر به فرهنگ شرقی و توانایی بیشتر نسبت به موضوعات تحقیقی خود، در قلمروی شرق‌شناسی از قابلیت افزون‌تری برخوردار بوده و حتی در دانشگاه‌های غرب، در زمینه اسلام یا دیگر تمدن‌های شرقی دارای کرسی هستند؛ به طوری که در چند دهه اخیر، بسیاری از نویسندها و محققان دایرةالمعارف‌ها، دانشنامه‌ها و مدرسان مراکز علمی در زمینه اسلام و تمدن‌های شرقی - برخلاف پژوهش‌گران و نویسندهان دایرةالمعارف‌های قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم که معمولاً از محققان غربی بوده‌اند - نوعاً در این دسته از محققان جای دارند.

نخستین گام برای نقد محتوایی و تحلیل آثار آنان درباره اسلام و تشیع، تنظیم شاخصه‌های نظام فکری آنان با توجه به مطالعات گسترده در مجموعه آثار و سپس بررسی مصداقی تحلیل‌ها درباره مؤلفه‌های اساسی دین در رتبه دوم قرار می‌گیرد. معمولاً هر نظریه‌پرداز و تحلیل‌گر بر اساس مقدمات و معلومات ذهنی خویش و دانسته‌های پیشین، به تعریف، تحلیل و نتیجه‌گیری می‌پردازد و چارچوب نظری و مهندسی معرفتی نویسنده در سرتاسر نوشته مشخص می‌شود. از این‌رو با بررسی تحلیل‌ها می‌توان به شاخصه‌ها دست یافت.^{۱۰}

مکاتب تحقیقات کاپیویر علوم اسلامی

نقاط قوت و ضعف دین پژوهان غربی

انصار اقتضا می‌کند که همه دین پژوهان غربی را یکسان ندانیم و خدمت برخی را به سبب خیانت گروهی دیگر، نادیده نگیریم. خدمات خاورشناسان در شناسایی، گردآوری، فهرست‌نگاری و انتشار برخی نسخه‌های خطی اسلامی و خصوصاً معجم‌نگاری الفاظ قرآنی، پی‌ریزی شیوه‌های نوین پژوهش در متون دینی - که محصول تجارت آنان در پژوهش‌های علوم انسانی است - را پیذیریم و از خیانت برخی از آنان در تحریف، تدلیس، تأویل، دستکاری، زشت‌سازی تعالیم قرآنی و استناد به روایات ضعیف، افسانه‌ها، خرافه‌ها، جعلیات، شایعات و گفته‌های احبار و رهبان، غافل نباشیم. در هر صورت، روش پژوهشی دین پژوهان غربی در میان متفکران مسلمان و مراکز آموزشی و پژوهشی تحولی ایجاد کرد و بر مبنای تحقیقات آن‌ها، پژوهش‌های جدید در جهان اسلام شکل گرفت؛ زیرا کارهای پژوهشی آنان عمده‌تاً در عرصهٔ کتاب‌های مرجع است.^{۱۱}

در کنار نقاط قوت موجود در آثار اسلام‌شناسان غربی، از آفات و نقاط منفی موجود در آن نیز باید غافل ماند. از این‌رو روشنگری واقع‌بینانه و تنزيه و تقدیح آثار موجود در حوزهٔ تاریخ اسلام و مبارزه با تحلیل‌های جهت‌دار و تحریفات و شباهات و مباحث التقاطی مطرح شده از جانب آن‌ها - که دامنهٔ آن از محافل و متون علمی به سطوح عادی جامعه می‌رسد - وظیفهٔ انجمن‌های علمی و پژوهشی و اندیشمندان متعهد است. در نگاه کلی، آثار مستشرقان و دین‌پژوهان غربی دربارهٔ اسلام، تا پیش از قرن یازدهم، غالباً انتقاد و تحقیر و توهین به اسلام و برنامه‌های پیامبر ﷺ است. موضوع بیشتر این آثار، عاریه‌ای بودن دین اسلام است؛ یعنی فلسفهٔ اسلامی از حکمت یونانی گرفته شده، کلام اسلامی همان مباحث لاهوتی است که یهود و نصارای تازه‌مسلمان در دین وارد کرده‌اند و حقوق اسلامی نیاز از قوانین رومی گرفته شده است. همچنین بحث خشونت‌آمیز بودن بخش‌هایی از تاریخ اسلام، احکام اسلام و مبحث زن، دست‌آویز برخی از آنان بوده است. اما از اواخر قرن نوزدهم، گروه دیگری دیده می‌شوند که همچون کتاب عذر تصریف به پیشگاه محمد ﷺ و قرآن اثر «جان دیون پورت» و کتاب الإبطال نوشتهٔ «توماس کارلایل» و همچنین برخی آثار خانم «آنہ ماری شیمل»، در مقابل گروه نام برده بعضاً به دفاع از اسلام پرداخته‌اند.^{۱۲}

با وجود این سیر تکاملی و عقلی - که از تعصب و غرض‌ورزی به سوی انصاف و حق‌گویی گرایش داشته - بر ماست که از کنار نقاط منفی موجود در نگاشته‌های این اسلام‌شناسان به راحتی عبور نکنیم؛ زیرا ذوق‌زدگی عده‌ای از کسانی که داعیهٔ روشن‌فکری داشته‌اند، سبب شده همواره نقاط قوت آثار دین‌پژوهان غربی - که عمدتاً به روش‌ها محدود می‌شود - بر جسته شده و نقاط ضعف - که تأثیر مخرب و گاه جبران ناپذیری به دنبال داشته - نادیده گرفته شود؛ نقاط ضعف عمده‌ای مانند:

۱. برداشت‌های شخصی و تکیه بر حدسیات که در اغلب نگاشته‌ها به آن برمی‌خوریم، بدون آن که به متخصصان در لغت عرب یا علم تفسیر و حدیث مراجعه کرده باشند.
۲. برخی از این اندیشمندان، بدون هیچ اعتقاد و باور دینی و با نگاهی منفی به تمدن اسلامی، به پژوهش پرداخته‌اند و گاه برخی از آنان خود را در موضع برتر دیده و با این تصور که تمدن و مذهب آنان برتر از شرقیان است، قضاوت‌های نادرست کرده‌اند.
۳. مقطعي و منطقه‌ای دانستن دین اسلام و تعالیم اسلامی با به کار بردن تعبیراتی مانند «دین محمد» یا «دین عربی» و محدود کردن آن به یک مقطع تاریخی یا جغرافیایی خاص.

۴. رجوع به منابع دست دوم درباره اسلام و همچنین کلی نگری به جای جزئی نگری درباره شناخت مذاهب اسلامی و برگزیدن شیوه تاریخی نگری در تحلیل تمدن اسلامی. در آغاز و انجام مطالعات مستشرقان این پیش فرض نهفته بود که اسلام نه یک وحی، بلکه تنها پدیده ای است که عاملی انسانی آن را در موقعیت تاریخی خاصی به وجود آورده است.^{۱۳}

۵. استناد به رفتارهای عرفی غیرمعتبر و قرار دادن آن به عنوان مبنای فکری مسلمانان و شیعیان؛ زیرا از آن جا که بیشتر آن ها مشاهدات خود را می نگارند، به رفتارهای عوام و رایج و عرفیات بیشتر توجه دارند تا آن چه در متون اصیل دینی آمده است. این موضوع باعث شده خرافات در نوشته های آنان وارد شود.

۶. تأکید بر اقتباس اسلام از تعالیم یهود و نصارا و قوانین رومی.

۷. استفاده افراطگرایانه از ابزار عقل در تحلیل های تاریخی و تلاش برای شناخت فرهنگ و تمدن اسلامی از راه لغتشناسی زبان و سنجش تاریخی تمدن ها و ادیان.

۸. برجسته نمایی مسائل اختلافی درون دینی و آشنا نبودن با مبانی عقیدتی شیعه و سنی به گونه ای که در بعضی موارد بر اساس تفکر یک مذهب خاص از مذاهب اسلامی، اظهار نظر می کنند و آن را به دیگر مذهب تعمیم می دهند. این موضوع که در میان دایرة المعارف نویسان مشهود است، برخی آرای سست را پدید آورده است.

۹. گاهی اوقات نیز برخی اندیشمندان غربی، تشیع را بر مبنای تحولات و تأثیر و تأثرات آن در عرصه اجتماع بررسی نموده اند و به همین دلیل، عمداً اعمال و رفتار شیعیان را به عنوان عقاید حتمی و قطعی آنان پنداشته و این گونه منعکس کرده اند.

۱۰. افزون بر موارد ذکر شده، گاهی مشاهده شده که مستشرق، هدفی غیر از اسلام پژوهی داشته و از همان ابتدا به انگیزه سیاسی یا اهداف تبشيری و استعماری، به این کار اقدام کرده یا این که شخصاً به مذهب و تفکری وابسته بوده که مخالفت با اسلام را از همان ابتدا، در پیش گرفته بوده است. در واقع مستشرقان این تفکر را در عرصه دین شناسی القا کرده اند که دین باوری و دین ورزی مخالف و متضاد با هر گونه اندیشیدن و تفکر است و به تعارض میان عقل و دین حکم نموده اند.^{۱۴} اما نگاهی به تاریخ تمدن اسلامی و تنوع اندیشه های فلسفی و نگره های عقلانی، به نفی این زمینه انجامیده است؛ حال آن که بنابر فرض این دسته از دین پژوهان غربی - که دین ورزی را مخالف با هرگونه آزاداندیشی می دانند - با نوعی ثنویت رو به رو می شویم که در فضایی از فقدان تأمل و اطاعت کویر دینی، قلمروی آزاد اندیشه عقلانی را

از ضد آن جدا می‌کند و امکان طرح هرگونه پرسشی را منتفی می‌سازد.^{۱۵} برخی از آنان نیز در رویارویی با آرای اندیشمندان مسلمان تصور می‌کردند که میان علوم و معرفت بشری با معنویت و مذهب هیچ ارتباطی وجود ندارد و این نکته‌ای است که مورد غفلت مستشرقان پس از رنسانس واقع شده است.

۳. اسلام‌پژوهی در دایرةالمعارف‌های غربی

اهمیت دایرةالمعارف‌ها

امروزه دایرةالمعارف‌ها از برجسته‌ترین آثار نوشتاری در عرصهٔ دانشگاهی و علمی هستند. پس از آن که موضوعی علمی در سطح مقاله و سپس کتاب مطرح می‌شود و دانش در آن عرصه انبوه می‌گردد، دانشنامه و دایرةالمعارف پدید می‌آید. با توجه به گسترش وسعت دامنهٔ علم در هر موضوع، تألیف دایرةالمعارف کاری گروهی است. به سبب این وسعت علمی و نیاز به کار جمعی است که دایرةالمعارف‌ها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار هستند؛ به گونه‌ای که معمولاً در هریک از کتابخانه‌های تخصصی، دانشنامه‌ها و دایرةالمعارف‌های مربوط به آن موضوع وجود دارد. با توجه به اهمیت علمی دایرةالمعارف‌ها در دنیای کنونی، تدوین این نوع کتب دربارهٔ مطالعات اسلامی امری ضروری است؛ اما متأسفانه بیشتر دایرةالمعارف‌های موجود در مراکز معتبر علمی جهان، به وسیلهٔ مراکز علمی غیرمسلمان نوشته شده‌اند. به نگارش درآمدن بزرگ‌ترین دایرةالمعارف‌ها دربارهٔ اسلام، در آکسفورد یا کمبریج، بیان‌گر آن است که مراکز علمی جهان اسلام در این امر کوتاهی کرده‌اند.

پیشینهٔ دایرةالمعارف‌نویسی

دربارهٔ پیشینهٔ دایرةالمعارف‌نویسی عده‌ای بر این باورند که گویا پیشینهٔ آن به حدود ۱۵ قرن پیش از میلاد و به چینیان می‌رسد که برخی از این مجموعه‌ها اکنون موجود است. یونانیان دومین ملتی هستند که دایرةالمعارف را پدید آورده‌اند.^{۱۶} پس از انتقال علوم از جهان اسلام به اروپا، دوران شکوفایی دانش و گسترش آن در مغرب زمین آغاز شد و در پی آن، آن‌چه باید در این باره به دست مسلمانان به کمال رسد، در سدهٔ شانزدهم میلادی به دست اروپاییان صورت گرفت و مجموعه‌هایی مشتمل بر معارف بشری و با نام «انسیکلوپدی» تألیف شد. با آن‌که این مجموعه‌ها با تأخیر، پذیرش عام یافت، ولی سودمندی و کاربرد بسیار آن‌ها از یک‌سو و احساس نیاز به اطلاعات تفصیلی در زمینه‌های خاص از سوی دیگر، به تدوین

دایرةالمعارف‌های تخصصی انجامید.^{۱۷}

درباره ساقه دایرةالمعارف‌نویسی در جهان اسلام نیز گفته شده که حضرت علی علیہ السلام نه تنها در امر کتابت و تدوین علوم، بلکه نخستین فرد در جهان اسلام است که علوم مختلف قرآنی را در مجموعه‌هایی دایرةالمعارف‌گونه گردآوری کرد که بنابر نقل بسائل‌الدرجات و اعيان الشیعه برخی از این آثار عبارتند از:

۱. ما ورد عن أمير المؤمنين في أصناف آيات القرآن وأنواعها وتفصير بعض آياتها؛
۲. الجامعه لأمير المؤمنين که به تعبیر روایات، به طول هفتاد ذراع و املای پیامبر صلوات الله علیه و آله و سلم و به خط حضرت علی علیہ السلام است؛
۳. جنرکه حاوی علوم نبوی بوده و در برگیرنده مسائلی چون حلال و حرام، احکام و... بوده است.^{۱۸}

از جمله نخستین مجموعه‌های علمی که به یک معنا تا حدی ویژگی‌های دایرةالمعارف‌های تخصصی را دارد، بحث‌الأنوار علامه مجلسی است. این اثر -که مجموعه کتاب‌های شیعی پیش از عصر صفویه را گردآوری کرده و توسط عده‌ای از عالمان و پژوهش‌گران عصر صفوی و زیر نظر مرحوم مجلسی نوشته شده- از جمله بی‌نظیرترین دایرةالمعارف‌های حدیثی شیعی است.

كتاب الدررية اثر شیخ آقا بزرگ تهرانی نیز از آثار ارزش‌دایر است که به کتاب‌شناسی آثار مکتوب شیعه می‌پردازد.

كتاب أعيان الشیعه سید محسن امین نیز کار ارزشمند دیگری است که به شرح حال نویسی عالمان و بزرگان شیعی می‌پردازد و حالت دایرةالمعارفی دارد.

از جمله آثار دیگری که دایرةالمعارف‌گونه و حاصل کار گروهی است، کتاب معجم الرجال آیت‌الله خویی است که درباره علم رجال نگاشته شده است.^{۱۹}

نخستین مجموعه دایرةالمعارفی از علوم اسلامی به زبان انگلیسی نیز به نام فرهنگ اسلام^{۲۰} فراهم آمده، اثر تامس پاتریک هیوز- کشیش و اسلام‌شناس انگلیسی امریکایی تبار- است که در سال ۱۸۸۵ میلادی در هندوستان به چاپ رسید.^{۲۱}

گزارشی از مقالات دایرةالمعارف‌های مورد نظر

با توجه به اهمیت دایرةالمعارف‌ها در عرصه‌های علمی و پژوهشی و میزان استفاده و ارزشی که آن‌ها در جوامع علمی دارند، اکنون به معرفی برخی مقالات موجود در ذیل مدخل‌های

الف) دایرةالمعارف اسلام^{۲۶}

این اثر، از کامل‌ترین و معترض‌ترین دایرةالمعارف‌های موجود در جهان غرب است که در سال‌های ۱۹۱۳ تا ۱۹۳۸ میلادی توسط خاورشناسان و با همکاری تنی چند از نویسندهای اسلامی، در چهار جلد و یک ضمیمه به سه زبان انگلیسی، فرانسه و آلمانی از سوی دانشگاه «لیدن» انتشار یافت. آگاهی از نقایص این تأثیف و دست‌یابی به اطلاعات و منابع جدید تحقیق، ضرورت تأثیف مجدد یا تجدید نظر در برخی مقالات را آشکار ساخت. از این‌رو، ویرایش دوم این دایرةالمعارف، از سال ۱۹۵۴ میلادی آغاز شد و در سال ۲۰۰۵ میلادی توسط یک شرکت هلندی پایان یافت. ویرایش سوم این مجموعه نیز، از سال ۲۰۰۷ میلادی آغاز شده و تاکنون پنج جلد و سه جزء تكمیلی به زبان‌های انگلیسی و فرانسه منتشر شده و به نظر می‌رسد مجموع آن به ۱۲ جلد برسد.^{۲۷}

از ویژگی‌های این دایرةالمعارف -که با محوریت اسلام و عقاید و آرای فرق اسلامی به نگارش درآمده- توجه به اعتقادات اختصاصی شیعه و زندگی تحلیلی امامان این مکتب است

مربوط به مهدویت می‌پردازیم. از این‌رو، در میان چندین دایرةالمعارف معروف، دایرةالمعارف اسلام (چاپ هلند)، دایرةالمعارف جهان نوین اسلام (آکسفورد)، دایرةالمعارف دین (میرچا الیاده) و دایرةالمعارف هزاره‌گرایی را برگزیدیم. از میان مدخل‌ها نیز، در مجموع شش مدخل در چهار عنوان ذیل، انتخاب شد:

1. Al -Mahdi / Mahdi^{۲۸}
2. Kaim Al Muhammad^{۲۹}
3. Mahdism^{۳۰}
4. Messianism / Islamic Messianism^{۳۱}

نویسندهای مدخل‌های نامبرده نیز به دو دسته تقسیم می‌شوند؛ دسته‌ای از آنان همچون «ولفرد مادلانگ»، «تیموتی آر. فرنیش» و «رابرت اس. کرامر»، شرق‌شناسان و اندیشمندان غربی‌اند که مسلمان نیستند، اما درباره اسلام و مهدویت تخصص دارند. اما دسته‌ای دوم اندیشمندان مسلمانی هستند که سال‌ها در غرب زندگی کرده و بر طبق روش آنان، به موضوع پرداخته‌اند. این گروه -که در دایرةالمعارف‌های قرن بیستم و نزدیک به عصر ما مقاله نوشته‌اند- برخلاف دسته‌ای اول، لزوماً به موضوع مهدویت نگاهی تاریخی ندارند و مطالب آن‌ها به واقعیت نزدیک‌تر است. «عبدالعزیز ساشادینا» جزو این گروه است.

که اگرچه در بسیاری از موارض، قابل نقد و بررسی می‌نماید، اما در هر حال آینه تمام‌نمای چگونگی نگرش اسلام‌شناسان غربی درباره مکتب تشیع است که می‌تواند مبنای بسیار محکم برای برنامه‌ریزی علمای شیعه نسبت به معرفی صحیح و مستند این مکتب باشد. در این دایرةالمعارف، مجموعاً دو مدخل درباره تحلیل زندگانی وجود مقدس حضرت به نگارش درآمده است که عبارتند از مدخل «المهدی» و «قائم آل محمد».

«ویلفرد مادلانگ»^{۲۸} سرویراستار دایرةالمعارف یادشده و نگارنده این دو مقاله مهدوی، متولد ۱۹۳۰ میلادی و اصالتاً آلمانی است. او که در سال ۱۹۵۷ از دانشگاه هامبورگ دکتری افتخاری خود را در مطالعات اسلامی دریافت نمود - در سال ۱۹۸۵ به همراه خانواده به امریکا مهاجرت کرد. وی در فاصله سال‌های ۱۹۷۸ تا ۱۹۹۸ میلادی، استاد برجسته زبان عربی در دانشگاه آکسفورد بود. او مطالب فراوانی درباره تاریخ اسلام، به ویژه فرقه‌های شیعی از جمله اسماعیلیه نگاشته است. وی از برجسته‌ترین اسلام‌شناسان معاصر است، به طوری که «گلیو» از او به عنوان پدر مطالعات شیعی مدرن در بریتانیا نام می‌برد.^{۲۹}

مادلانگ در مقاله «المهدی» به بررسی سیر تاریخی به کارگیری واژه «المهدی» و بهره‌گیری اشخاص و گروه‌ها از این لفظ می‌پردازد. به عقیده او، شکل‌گیری اولیه این واژه در دوران بنی‌امیه صورت گرفته و در ابتدا لقبی محترمانه بوده، بدون این‌که بار مسیحایی داشته باشد. اما با نهضت عباسیان و امید به ظهور یک احیاگر دین و برپا کننده حکومت عادلانه، این لقب بار معنایی ویژه‌ای پیدا کرد. مادلانگ در نهایت به تفاوت دیدگاه شیعه و سنتی در این باره پرداخته است. او در مدخل «قائم آل محمد»، مدعی می‌شود که لقب «قائم» از اوایل قرن دوم هجری برای مهدی مورد انتظار به کار رفته و شیعه امامیه و اسماعیلیه، به طور گسترده‌ای از این عنوان به جای واژه مهدی استفاده کرده‌اند. وی در این مقاله مختصر، به علایم حتمی ظهور نیز اشاره کرده است.

ب) دایرةالمعارف هزاره‌گرایی^{۳۰}

این دایرةالمعارف به جنبش‌های مذهبی یا معنوی در اطراف دنیا و عقاید مرتبط با هزاره‌گرایی در ادیان گوناگون می‌پردازد. عرصهٔ هزاره‌شناسی، عرصه‌ای جدید است که مسیحیت، جهان غرب و دیگر ادیان مانند اسلام، یهودیت، بودیسم، هندویسم، کنسیویسم، مورموریسم و همچنین برخی از جنبش‌های موجود در دنیا را پوشش می‌دهد و نیز حاوی مقالاتی درباره سال ۲۰۰۰ میلادی و ویژگی‌های آن است. این دایرةالمعارف تاریخی و

چند فرهنگه، جنبش‌های جهانی از آفریقا، آسیا، اقیانوسیه تا امریکای شمالی و جنوبی را دربر می‌گیرد. *دایرة المعارف هزاره‌گرایی* صد و پنجاه مدخل دارد و با ویراستاری «ریچارد. الن. لندز»^{۳۱} در سال ۲۰۰۱ میلادی توسط نشر «راتلیج» در امریکا و انگلستان به چاپ رسیده است. در این *دایرة المعارف*، در ذیل مدخل «Islam»، درباره جریان مهدویت و مهدی‌گرایی مقاله‌ای با نام «Mahdism»^{۳۲} اثر «تیموتی. آر. فرنیش»^{۳۳} آمده است. محور بحث این مقاله، فرجام‌شناسی تطبیقی میان سه دین ابراهیمی بزرگ – یعنی یهودیت، مسیحیت و اسلام – است. او پس از مقایسه کلی فرجام‌شناسی اسلامی با فرجام‌شناسی در سنت یهود و مسیحیت، به تجزیه و تحلیل مهدویت در اسلام می‌پردازد و در بخش نتیجه‌گیری مقاله، دلایل افزایش شدید توجه به حضرت مهدی^{علیه السلام} و مهدویت را در جهان برمی‌شمرد و در ضمن، به نقش بسیار حیاتی پیروزی انقلاب اسلامی ایران در الگوده‌ی به دکترین مهدویت در میان ملت‌ها اشاره می‌کند.

نگارنده این مقاله، حدود سه دهه آموزش و تجربه در تاریخ، فرهنگ، سیاست، جغرافیا و مذاهب اسلامی را در کارنامه خود دارد. تخصص او در مباحث آخرالزمانی، جنبش‌ها و فرقه‌های اسلامی، روابط مسلمانان و مسیحیان و مهدویت است. او زبان‌شناس و مسلط به زبان عربی است و از سال ۱۹۸۳ تا ۱۹۸۷ میلادی به عنوان بازجوی عربی، عضو ارتش ایالات متحده و مسئول جمع‌آوری اطلاعات تاکتیکی و عملیات استراتژیک در سطح فرماندهان ارتش امریکا بوده و هم‌زمان به عنوان کشیش در ارتش امریکا خدمت کرده است. او پیش از این کتابی با عنوان *مقدس‌ترین جنگ‌ها* نوشته و در آن از مهدی‌های اسلامی، جهاد و اسامه بن لادن سخن گفته است.

ج) *دایرة المعارف جهان نوین اسلام*^{۳۴}

این *دایرة المعارف*، به سرویراستاری «جان اسپوزیتو»^{۳۵} در سال ۱۹۹۵ میلادی و برای رفع نیاز به مرجعی عمده برای دست‌یابی سریع به پژوهش‌های جدید درباره تأثیر حضور اسلام در سطح جهانی، توسط انتشارات آکسفورد منتشر شد. این *دایرة المعارف*، مکمل و متمم *دایرة المعارف اسلام* بوده و حدود هفتصد و پنجاه مقاله را در سه هزار صفحه جای داده است. اما نسبت به *دایرة المعارف اسلام* – که عمدهاً بر متون سنتی و تاریخ قرون میانه تأکید داشته و اثری مفصل با کارکرد تخصصی است – تمرکز اصلی خود را بر شیوه‌هایی قرار داده که مسلمانان از طریق آن، امور سیاسی، اجتماعی و نیز ادبیات و متون رسمی خود را بیان داشته‌اند.

در تدوین این اثر، سه ویژگی عمده خودنمایی می‌کند: تأکید بر دورهٔ معاصر، تأکید بر

روش‌شناسی علوم اجتماعی و تأکید بر توازن میان رویکرد اصول‌گرا با واقعیت‌های جهان اسلام.

این دایرةالمعارف با رویکردی تطبیقی، توسط چهارصد و پنجاه محقق و اسلام‌شناس تدوین شده و دارای امتیازات ذیل است:

۱. براساس استانداردهای علمی و مقبول در حوزه دایرةالمعارف نویسی تدوین شده است؛
۲. نه به مانند دایرةالمعارف اسلام، مفصل و تخصصی است و نه چندان مختصر و همگانی؛
۳. برخلاف برخی دایرةالمعارف‌ها همچون دایرةالمعارف دین و دایرةالمعارف ایرانیکا، یک جا منتشر شده و حالت انتظار نداشته است؛
۴. طراحان آن به معرفی جهان اسلام امروزی نظر داشته‌اند.

ترجمه این دایرةالمعارف با هدف دسترسی شمار بیشتری از محققان، با ویراستاری حسن طارمی‌راد، محمد دشتی و مهدی دشتی انجام شده و توسط انتشارات «کتاب مرجع» در سال ۱۳۸۸ شمسی به چاپ رسید. از نکات مثبت این ترجمه، اقداماتی برای تصحیح برخی متون بوده که با افزودن تکمله و حاشیه و توضیح برای مقالات انجام شده است.

از این دایرةالمعارف، دو مدخل با عنوان «Mahdi» و «Messianism»^{۳۶} انتخاب گردیده است. «رابرت. اس. کرامر»^{۳۷}، نویسنده مقاله «مهدی»، متخصص در امور آفریقا و خاورمیانه است. او از سال ۱۹۸۹ میلادی عضو هیئت علمی بوده، کارشناسی ارشد خود را در مطالعات خاورمیانه از دانشگاه شیکاگو و دکتری خود را درباره تاریخ آفریقا، از دانشگاه «نورث وسترن» گرفته است. وی از سال ۱۹۸۰ میلادی به مدت دو سال در دانشگاه امریکایی قاهره به فراگیری زبان عربی پرداخت. همچنین مطالعات گسترده‌ای درباره اوضاع سودان از قرن هجدهم تا بیستم میلادی انجام داده است. او در سال ۲۰۱۱، جایزه پژوهشگر برگزته را از دانشگاه نورث وسترن دریافت کرد.^{۳۸} کرامر در مقاله «مهدی»، به اختصار کوشیده درباره واژه مهدی و دیدگاه شیعه و سنتی و همچنین سیر تاریخی و تحولات اجتماعی مبنی بر مهدویت، مطالبی را بیان نماید. او براین باور است که واژه مهدی بر شخصیتی معادشناختی دلالت دارد که حضور او پیش از آخرالزمان، به ایجاد عدالت همگانی و فراگیر خواهد انجامید. اما اهل‌سنّت با تکیه بر اجماع علماء و اعتقاد به توان جامعه برای اصلاح خود، به لحاظ نظری، ضرورت اعتقاد به چنین شخصیتی را نفی می‌کنند.

دومین مدخل منتخب از دایرةالمعارف جهان نوین اسلام، «Messianism» است. «عبدالعزیز

عبدالحسین ساشادینا»^{۳۹} – مؤلف مقاله – ابتدا به بررسی ویژگی‌های مهدویت از دیدگاه قرآن پرداخته و ترسیم سیمای معنوی و اخلاقی مهدویت در اسلام را مدنظر قرار داده است. او جست‌وجوی عدالت و صلح را جوهر مهدویت می‌داند. در بخش دوم مقاله، مؤلف به تحلیل تاریخی و جامعه‌شناسنامه مهدویت روی آورده و در سه مقطع تاریخی کلی به بررسی سیر مهدی‌گرایی و نهضت‌های مربوط به مهدویت پرداخته است: مقطع اول، دوران ظهور پیامبر اسلام ﷺ و ائمه علیهم السلام و دو سلسله جبار بنی‌امیه و بنی عباس را دربر می‌گیرد. مقطع دوم عبارت است از پایان هزاره اول اسلام که افراد در گروه‌های مختلفی اقدام به احیای امیدهای مردم نسبت به ظهور یک مصلح الهی کردند؛ مانند سید محمد جانپور که در هندوستان ادعای مهدویت کرد یا مهدی سودانی (محمد احمد بن عبدالله) که در دو دهه پایانی قرن نوزدهم در آن کشور ظهور کرد. مقطع سوم، اوآخر قرن بیستم را دربر می‌گیرد که انقلاب اسلامی ایران، بحران خلیج فارس و دیگر حوادث مهم سیاسی این دوران از جمله وقایع و نشانه‌های بحث برانگیز ظهور حضرت مهدی ﷺ به شمار می‌آیند.

در میان دین‌پژوهانی که این نوشتار در صدد واکاوی اندیشه‌های آنان است، «ساشادینا» تنها اسلام‌شناس غربی مسلمان است. وی متولد سال ۱۹۴۲ میلادی و از شیعیان امامیه تازانیاست. او تحصیلات دانشگاهی خود را در دهه پنجاه شمسی در دانشگاه فردوسی مشهد آغاز کرد. پس از چندین سال اقامت در ایران و تسلط بر زبان فارسی، دوره دکتری مطالعات مذهبی را در دانشگاه تورنتوی کانادا سپری نمود و در سال ۱۹۷۶ از پایان نامه خود در موضوع مهدویت دفاع کرد. وی به زبان‌های فارسی، عربی و انگلیسی مسلط بوده و از نادر اسلام‌شناسان مسلمان است که به زبان انگلیسی مقاله و کتاب می‌نویسد و آثار او درباره اسلام و به ویژه مهدویت، مورد استناد منابع غربی قرار گرفته است.^{۴۰}

د) دایرةالمعارف دین^{۴۱}

این دایرةالمعارف، ویراسته «میرچا الیاده»^{۴۲} و به زبان انگلیسی، در ۱۶ جلد و حدود هشت هزار صفحه، دارای دو هزار و هفتصد و پنجاه مقاله است. میرچا الیاده از اسطوره‌شناسان و دین‌پژوهان نامدار عصر حاضر است. این دانشمند نمادشناس، قوم‌شناس و دین‌شناس رومانیایی و استاد تاریخ دانشگاه شیکاگو، با همکاری هزار و چهارصد نفر از محققان پنجاه کشور در حوزه ادیان مختلف جهان – از جمله ایران – دهه پایانی عمر خویش را صرف تدوین این دایرةالمعارف کرد که پس از دایرةالمعارف اخلاق و دین «هستینگز» از مهم‌ترین منابع موجود

در قلمروی دین‌شناسی، مطالعات مقایسه‌ای دین و روش‌های دین‌پژوهی است. بخش عمدهٔ این دایرة‌المعارف به بررسی ادیان اسلام، مسیحیت، یهود و آیین هندو اختصاص دارد. تکیهٔ این مجموعه بر تاریخ ادیان جهان با توجه به سه محور اساسی اندیشهٔ الیاده – تاریخ، پدیدارشناسی (نمادها، باورها، اعمال) و تأویل (هرمونتیک) – است. ویراستاران مقاله‌های اسلام‌شناسی، «آنے ماری شیمل» و «چارلز آدامز» هستند. ویرایش اول این دوره ۱۶ جلدی در سال‌های ۱۹۸۶ و ۱۹۸۷ میلادی توسط انتشارات «مک میلان» انجام شد. اما تحولات دنیا پس از سال ۱۹۸۷ و موضوعاتی مانند جهانی شدن و دین، معنویت، ادیان جهانی، نهضت‌های جدید دینی و شرق‌شناسی باعث شد ویرایش دوم این اثر، در یک پروژهٔ پنج ساله و با همکاری بیش از سیصد نفر از استادان دانشگاه‌های – عمدتاً – امریکا به سامان رسد. سرویراستاری ویرایش دوم را «لیندسی جونز»، استاد مطالعات مقایسه‌ای دانشگاه اوهاایو بر عهده دارد.^{۴۳}

مدخل انتخاب شده از دایرة‌المعارف دین، با عنوان «Messianism» نوشته «هلمر رینگرن»^{۴۴} عقيدة «مسیحاباوری» را در سه بخش بررسی می‌کند:

۱. نگاه اجمالی و بین فرهنگی به مفهوم و عقيدة مسیحاباوری در ادیان مختلف به ویژه در مسیحیت؛
۲. مسیحاباوری در آیین یهود؛
۳. مسیحاباوری (مهدویت) در اسلام.

رینگرن در بخش سوم این مقاله – که موضوع اصلی بحث ما را نیز تشکیل می‌دهد – مهدویت در اسلام را بررسی کرده، اما در ابتدای کتاب‌شناسی خود تذکر می‌دهد که هیچ مطالعهٔ جامعی دربارهٔ کل موضوعات مربوط به حضرت مهدی^{علیه السلام} و نهضت‌های تاریخی وابسته نیافته و تنها دو کتاب را می‌تواند به عنوان منابعی مهم دربارهٔ ظهور اولیه، سابقه و توسعهٔ دیدگاه حضرت مهدی^{علیه السلام} در نهضت‌های شیعی معرفی نماید: کتاب آغاز مهدویت اثر «زان اولاف» و کتاب مهدویت در اسلام، ایلهٔ مهدی در شیعهٔ دوازده‌امامی اثر عبدالعزیز ساشادینا.

هلمر رینگرن – نویسندهٔ این مقاله – متولد ۱۹۱۷ میلادی در آلاما و دارای دکتری الهیات و معارف اسلامی است. او در بین سال‌های ۱۹۴۷ تا ۱۹۵۹، استاد تاریخ مذهبی دانشگاه اویسلا بوده و در همان دانشگاه تا سال ۱۹۸۳، تفسیر متون مذهبی عهد قدیم را تدریس کرده است.

نتیجه

صاحبان مقالات مورد بحث، یا همچون ساشادینا از آن دسته اسلام‌شناسان مسلمان هستند که در دانشگاه‌های معتبر غربی کرسی تدریس دارند، یا مانند مادلانگ، فرنیش و کرامر در دستهٔ دین‌پژوهان غربی غیرمسلمان قرار دارند. دربارهٔ انگیزهٔ اصلی ورود این دین‌پژوهان به مباحث اسلامی، به‌ویژه موضوعات مرتبط با مهدویت، نمی‌توان به قطع سخن گفت، اما با توجه به رشتۀ مطالعاتی افراد نامبرده – که عمدتاً شرق‌شناسی و تمدن اسلامی است – تحولات سیاسی و اجتماعی و ایجاد نهضت‌ها و فرقه‌ها در جهان اسلام بنابر عقیده به مهدویت از یک سو و نگاه کلان و بین‌الادیانی به موضوع آیندهٔ بشریت و اعتقاد به منجی و موعود آخرالزمان از سوی دیگر، می‌تواند نظر آنان را به مهدویت جلب کرده باشد.

با فرض این مطلب که این مقالات با انگیزهٔ علمی به نگارش درآمده باشند، انتخاب نوع روش پژوهش نیز در نگاه پژوهش‌گر به موضوع، تأثیر بسیاری خواهد داشت. در دهه‌های اخیر، دو روش «تاریخی‌نگری» و «پدیدارشناسی» روش‌های عمدۀ پژوهشی در آثار اسلام‌شناسان غربی به شمار می‌روند.

مرکز تحقیقات کاپیویر علوم اسلامی

پژوهش‌های متمدن
سال دوم، شماره‌های تابستان ۱۴۰۰

منابع

- اندیشه نوین اسلامی در رویارویی با استعمار غرب، محمد بهی، ترجمه: حسین سیدی، مشهد، به نشر، ۱۳۷۷ ش.
- «خاورشناسان و فرقه‌شناسی»، محمد نوری، فصل نامه هفت آسمان (مجله تخصصی ادیان و مذاهب)، شماره ۱۵، ۱۳۷۸ ش.
- دایرة المعارف اسلام، هلند، لیدن، دانشگاه لیدن، ۱۹۸۶ م.
- دایرة المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر سید کاظم موسوی بجنوردی، تهران، مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی، چاپ پنجم، ۱۳۸۳ ش.
- دایرة المعارف تشیع، زیر نظر احمد حاج سید جوادی و کامران فانی، اصفهان، مؤسسه تحقیقات و نشر معارف اهل‌البیت علیهم السلام، بی‌تا.
- دایرة المعارف جهان نوین اسلام، انگلستان، دانشگاه آکسفورد، ۱۹۹۵ م.
- دایرة المعارف دین، زیر نظر میرچا الیاده، نیویورک، انتشارات مک‌میلان، ۱۹۸۷ م.
- دایرة المعارف هزاره‌گرایی، امریکا - انگلستان، انتشارات راتلیج، ۲۰۰۱ م.
- روش‌فکران ایران؛ روایت‌های یأس و امید، علی میرسپاسی، ترجمه: عباس مخبر، تهران، نشر توسعه، چاپ دوم، ۱۳۸۶ ش.
- «شاخص‌های تحلیلی و آسیب‌های محتوایی آثار شرق‌شناسان»، ناهید طبیبی، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی تشیع و خاورشناسان، به کوشش: محمدرضا بارانی، قم، نشر خاکریز، ۱۳۸۸ ش.
- شرق‌شناسی و مهدویت (دفتر اول)، سید رضی موسوی گیلانی، قم، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود، ۱۳۷۹ ش.
- شیعه پژوهی و شیعیان انگلیسی زبان، غلام احیا حسینی، قم، انتشارات شیعه‌شناسی، ۱۳۸۷ ش.
- قاسب اسلام، سید حسین نصر، ترجمه: مصطفی شهرازیان، تصحیح: شهرام پازوکی، تهران، انتشارات حقیقت، ۱۳۸۳ ش.
- مدرسه پژوهش و نگارش (سیری در نگرش‌های فکری و مهارت عملی تحقیق...)، مجید حیدری فر، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۹ ش.
- _ Bearman, TH,& others, The Encyclopedia of Islam, Netherland, Leiden, 2000.
- _ Eliade, Mircea, The Encyclopedia of Religion, New York, Collier Macmillan

publisher, London, 1987.

- _ Rechard A, Encyclopedia millennialism and Millennial Movements, London, Routledge, 2000.
- _ The Oxford Encyclopedia of Modern Islamic World, Oxford, 1995.

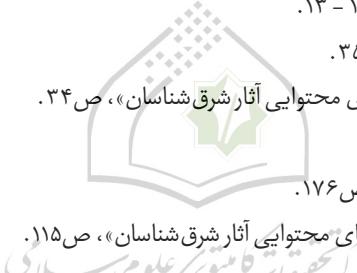

مرکز تحقیقات کاپیویر علوم اسلامی

پژوهشگاه مهندسی سال دهم، شماره ۵، تابستان ۱۳۹۴

پی‌نوشت‌ها

۱. نک: «شاخص‌های تحلیلی و آسیب‌های محتوایی آثار شرق‌شناسان»، ص ۱۸.
۲. «مطالعات خاورشناسی که به قرن سیزدهم میلادی برمی‌گردد ابتدا جنبه دینی داشت، ولی بعدها انگیزه تجاری و سیاسی در آن دخیل شد... و مبلغان مذهبی، رهبران استعمار را قانع کردند که مسیحیت قاعدة استعمار غرب در شرق خواهد شد.» (اندیشه نوین اسلامی در رویارویی با استعمار غرب، ص ۲۶۶)
۳. نک: شرق‌شناسی و مهدویت، ص ۱۲.
۴. «شاخص‌های تحلیلی و آسیب‌های محتوایی آثار شرق‌شناسان»، ص ۱۸.
۵. «نوشته‌های کسانی که چشم دلشان را عقیده به این‌که اسلام مذهبی است دون مرتبه مذهب خودشان، تیره و تارکده است. اگر این نظر حاصل صدق و صفاتی مذهبی باشد باز غالباً شایسته احترام است.» (شرق‌شناسی و مهدویت، ص ۲۰)
۶. مجموعه مقالات همایش بین‌المللی تشیع و خاورشناسان، ص ۱۱.
۷. نک: شرق‌شناسی و مهدویت، ص ۱۰ - ۱۳.
۸. نک: مدرسه پژوهش و نگارش، ص ۳۵.
۹. «شاخص‌های تحلیلی و آسیب‌های محتوایی آثار شرق‌شناسان»، ص ۳۴.
۱۰. همان، ص ۱۱۶.
۱۱. «خاورشناسان و فرقه‌شناسی»، ص ۱۷۶.
۱۲. «شاخص‌های تحلیلی و آسیب‌های محتوایی آثار شرق‌شناسان»، ص ۱۱۵.
۱۳. قلب اسلام، ص ۳.
۱۴. شرق‌شناسی و مهدویت، ص ۲۳.
۱۵. روش‌نگران ایران، ص ۶۸.
۱۶. دایرة المعارف تشیع، ج ۷، ص ۴۴۱.
۱۷. دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱، ص ۸.
۱۸. دایرة المعارف تشیع، ج ۷، ص ۴۴۲.
۱۹. شرق‌شناسی و مهدویت، ص ۳۶۳.

20. Dictionary Of Islam

۱۵۱

۲۱. دایرة المعارف تشیع، ج ۷، ص ۴۴۵.
۲۲. دایرة المعارف اسلام، ج ۵، مدخل Mahdi Al، ص ۱۲۳۸ - ۱۲۳۰. دایرة المعارف جهان نوین اسلام، مدخل Mahdi، ص ۱۸ - ۱۹.
۲۳. دایرة المعارف اسلام، ج ۴، ص ۴۵۷ - ۴۵۶.
۲۴. دایرة المعارف هزاره گرایی، ذیل مدخل Islam، ص ۱۸۷ - ۱۹۱.
۲۵. دایرة المعارف جهان نوین اسلام، ص ۹۶ - ۹۹؛ دایرة المعارف دین، ج ۹، ص ۴۶۹ - ۴۸۱.

26. Encyclopedia OF Islam.
۲۷. دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱، ص ۸.
28. Wilferd. Madelung.
۲۹. نک: شیعه پژوهی و شیعیان انگلیسی زبان، ص ۲۹۵ - ۲۹۷
30. Encyclopedia Of Millennialism and Millennial Movements.
31. Richard.A.Landes.
32. Mahdism in Islamic History.
33. Timothy.R.Furnish.
34. The Oxford Encyclopedia Of Modern Islamic World.
35. John.L.Esposito .
۳۶. مهدی باوری.
37. Robert.s.Kramer.
۴۰. شرق‌شناسی و مهدویت، ص ۲۶۸.
38. http://Robert Kramer,Associated Professor Of History-st-Norbert College.
39. Abdulaziz A.Sachedina.
41. Encyclopedia Of Religion.
۴۲. Mircea Eliade.
43. http://C-Library.um.ac.ir/parameters/c-library/filemanager/Mirch.
44. Helmer Ringgren.

پژوهشی مهدوی
سال دوم، شماره ۵، تابستان ۱۳۹۴

مجلة فصلية علمية

تعنى ببحث و دراسات مهدوية

السنة الثانية، العدد ٥، صيف ١٣٩٢

هيئة التحرير:

حجۃ الاسلام والمسلمین الدكتور جواد جعفري

عضو الهيئة العلمية في كلية البحوث والدراسات الحج في قم المقدسة

حجۃ الاسلام والمسلمین السيد مسعود بور سید آقائی

أستاذ الحوزة العلمية في قم المقدسة

حجۃ الاسلام والمسلمین الدكتور محمد صابر جعفري

عضو الهيئة العلمية في مركز المستقبل المشرق التخصصي (كلية البحوث والدراسات
المهدوية) في قم المقدسة

حجۃ الاسلام والمسلمین محمد تقی هادی زاده

أستاذ الحوزة العلمية في قم المقدسة

حجۃ الاسلام والمسلمین الدكتور حسين الهی نجاد

مساعد وعضو الهيئة العلمية في كلية العلوم والثقافة الإسلامية في قم المقدسة

حجۃ الاسلام والمسلمین الدكتور فرامرز سهراپی

عضو الهيئة العلمية في مركز المستقبل المشرق التخصصي (كلية البحوث والدراسات
المهدوية) في قم المقدسة

حجۃ الاسلام والمسلمین الدكتور نصرت الله آیتی

أستاذ الحوزة العلمية في قم المقدسة

حجۃ الاسلام والمسلمین محمد تقی ربانی

عضو الهيئة العلمية في كلية العلوم والثقافة الإسلامية في قم المقدسة

حجۃ الاسلام والمسلمین الدكتور نصرت الله آیتی

الدكتور السيد رضی الموسوی الجیلاني

مساعد وعضو الهيئة العلمية في جامعة الادیان والمذاہب الاسلامی فی قم المقدسة

تعريب خلاصة المقالات:

ضیاء الدین خزرجی (پیراسته)

المدير المسؤول:

السيد مسعود بور سید آقائی

تصحیف:

علی قنبری

رئيس قسم التحریر:

نصرت الله آیتی

مطبعه:

ناصر احمد بور

المدير الداخلي و سكرتير هیئت التحریر:

مجتبی خانی

تفطیة مصمم:

ا. اکبرزاده

مقدم النص:

محمد اکبری

مکتب النشر: قم، شارع الشهداء (صفائیہ)، زقاق ۲۵، رقم الدار ۲۷

فاکس: ۰۲۵-۳۷۸۴۳۳۴۶ هاتف: ۰۲۵-۳۷۸۴۰۸۵

صندوق البريد: ۳۷۱۳۷ - ۴۵۶۵۱ الرمز البريدي: ۴۷۱ - ۳۷۱۸۵

مركز التوزیع و النشر: قم، شارع الشهداء (الصفائیہ)، زقاق ۲۵، رقم الدار ۲۷، هاتف: ۳۷۸۴۰۹۰۲

الكمیة: ۱۰۰۰ السعر: ۲۹۵۰۰ ريال

البريد الكترونی: pajoheshhayemahdavi@yahoo.com

موقع الانترنت للمجلة: mashreqmouood.ir

مرکز تحقیقات فلسفه و علوم رسانی